

Віталій ГОРОБЕЦЬ
(Київ, Україна)

УДК 271.2-29(051) (477.53):”1734-1755”

Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі

В українській історіографії проблема правового забезпечення торгівлі Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі (1734–1775) не була об’єктом спеціального дослідження. Втім, ряд дослідників тією чи іншою мірою звертались до цієї теми в рамках своїх досліджень, що стосувались або історії Нової Січі, або окремих проблем історії України XVIII ст.

А. Скальковський вперше в історіографії спробував оцінити торговельні процеси в юридичній площині. Особливо цінним в його праці “Історія Нової Січі” є аналіз правового регулювання південного напрямку торгівлі: між Росією та Туреччиною, та в більш вужчому діапазоні – між Запоріжжям та Кримом [32]. В центрі наукових інтересів М. Тищенка також знаходився південний вектор української торгівлі. Однак свою увагу дослідник зосередив на аналізі форпостного, митного та карантинного контролю на території Лівобережної України та Вольностей Війська Запорозького при здійсненні закордонної торгівлі [36]. М. Тищенко також довів, що жорсткі адміністративні заходи російської влади які полягали в штучному коригуванні товаропотоків здійснювались з метою посилення торговельних оборотів північноросійських портів, а також максимального зосередження у своїх руках фіскальних органів на підвладних українських землях [35]. І. Джиджора спробував дати загальну оцінку економічній політиці російського уряду стосовно України. Дослідник сформулював продуктивну тезу про те, що в економічній діяльності імперії домінували ідеї пізнього меркантилізму [24]. Окремі узагальнення М. Слабченка стосовно законодавчого забезпечення грошового обігу на Запоріжжі та подолання перманентних грошових криз на Січі [33] були творчо

використані в даній статті. У ґрунтовній передмові до археографічної публікації, присвяченій формуванню митної мережі на півдні України в останній чверті XVIII–XIX ст. Ю. Головка детально проаналізувала основні етапи зародження, уніфікації та централізації митної системи. Дослідниця звернула увагу і на правову сторону цього процесу та його вплив на закордонну торгівлю [23]. Окремих аспектів правових засад торгівлі Війська Запорозького Низового торкалися у своїх працях С. Соловйов [34], В. Голобуцький [21], Є. Дружиніна [26], О. Єфіменко [27].

Джерельну базу даного дослідження складають неопубліковані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві [1–7] та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України [8–10]. Серед опублікованих джерел центральне місце займає законодавство Російської імперії, представлене в корпусному виданні – Полное собрание законов Российской империи [11–14]. Доповнюють джерельну базу відповідні томи монументального видання – Архіву Коша Нової Запорозької Січі [16–19], а також публікації та обширні цитування джерел, здійснені А. Скальковським [32], О. Андрієвським [20] та Д. Яворницьким [37].

Після зруйнування Чортомлицької (Старої) Січі упродовж 1711–1734 рр. запорозьке козацтво перебувало під протекцією Кримського ханства. В 1733 р. внаслідок відповідних переговорів запорожцям було надано жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни з дозволом повернутися на колишні місця. Умови нового політичного статусу включали Військо Запорозьке Низове в юридичне поле російського законодавства.

Одними з перших правових актів, які визначали умови запорозької торгівлі були мирні договори 1739 р., що підсумовували результати російсько-турецької війни 1734–1738 рр. Мирний трактат, укладений в Білгороді 18 вересня 1739 р. [11, 899–905] і ратифікований в грудні того ж року, був ще доповнений при посередництві французького посланця Маркіза де Вільневе угодою в Нісі 3 жовтня [11, 986–988] й остаточно затверджений в Константинополі 28 грудня 1739 р. [32, 280] Третя стаття мирного договору, крім іншого, визначала, що Росія не матиме флоту на Чорному та Азовському морях. Дев'ята стаття стверджувала, що торгівля між Російською та Османською імперіями буде вільною, але російські піддані зможуть займатися нею на Чорному морі не інакше, як через турецькі кораблі [11, 900–902].

Подальший розвиток торгових стосунків між Російською та Османською імперіями знайшов у окремих пунктах Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р., згідно з яким Росія отримала фортеці Керч, Кінбурн та Єнікале, в яких через два роки були відкриті митні застави (ст. 3, 18 та 19), передбачалося вільне торгове судноплавство та прохід через чорноморські протоки, гарантії безпеки купецтву Російської імперії на турецьких землях, поширення на російських підданих французьких та англійських торгових капітуляцій (ст. 11). Договір не розкривав зміст цих документів, лише підкреслював, що вони входять у договір у повному обсязі. Капітуляції передбачали 3% мито з імпорту та експорту, звільнення від додаткових та повторних митних стягнень, вільне пересування купецтва та вільну торгівлю, захист майнових прав власників суден та товарів, право Російської імперії на власний розсуд надавати державний прапор суднам інших країн. [26, 349–359] Особливість функціонального призначення мирних договорів полягає в тому, що даний вид юридичних документів як правило торкається питань торгівлі лише побіжно, на відміну від торгових трактатів між державами, де дана проблематика домінує.

Але фактично майже 35 років, до Кючук-Кайнарджийського миру російська торгівля з Османською імперією велася через Запоріжжя. Невипадково російські урядовці після утворення Новоросійської губернії у 1764 р., до якої увійшла значна частина земель Війська Запорозького Низового, клопоталися про посилення державного контролю над торгівлею у південному напрямку, шляхом проведення відповідних юридичних рішень. 25 травня 1764 р. в Сенат надійшов проект графа Б.Х. Мініха і генерал-поручика О.П. Мельгунова про організацію в Новоросійській губернії мережі із восьми митниць: двох старих – Кременчуцької і Переволочанської та шести нових.

Головною метою проекту Мельгунова та Мініха було взяти під контроль запорозьку торгівлю. Автономний статус Запоріжжя позбавляв можливості уряду належним чином контролювати пересування купців, особливо в сусідні держави. Урядовці підкреслювали що запорожці “под видом собственной нужды чрез Малую Россию множество разныхъ товаровъ [перевозять – В. Г.], и оными производят в Крым, Польшу, Турцию великіе торги”. І хоча Сенатом було суворо заборонено продавати товари без сплаченого митного збору (обов’язок слідувати за цим був покладений на кошового отамана і старшину),

“однако ж они [козаки – В. Г.] весьма часто Кошевому Атаману не имеют послушание, и того уповать не можно чтобы Запорожский Атаманъ учинилъ въ томъ хотя малое запрещеніе” [14, 768–775]. Більше того, нерідко і сам кошовий та запорозька старшина, як зазначали урядовці, “не меніе другихъ безошлиннымъ торгомъ пользуются” й завозять іноземні товари, не сплачуючи мита. [Там само]

В доповіді також йшлося про велике значення о. Хортиці, оскільки він “способенъ для купецкого порту”. І хоча Росія не могла мати чорноморського флоту, “сами турки и татара, вместо Сечи, могли бы к тому порту на своихъ судахъ товары привозить, или у нихъ наши купцы, нанимая суда, товары получать” [Там само].

У своїй основі проект Мельгунова та Мініха, за винятком влаштування на Хортиці великого порту, був реалізований. Хоча турецькі кораблі й справді нерідко заходили в Дніпро з метою торгівлі. Так, у протоколі допиту козака Пластунівського куреня Василя Черненка від 28 квітня 1748 р. при з’ясуванні обставин крадіжки коней у бахчисарайського татарина Гасана виявилось, що два тижні назад, коли “Днепром от Ачакова к Сечи шло судно с виномъ”, обвинувачений Черненко “съ своими товарищами на то судно ездили лоткою и на оном за денги пили вино” [17, 291]. Збереглися свідчення, що й кримські жителі по Дніпру вирушали в Січ для торгівлі. У 1740 р. кримський підданий Ісень Алі скаржився кошовому про те, що вночі на нього напали запорозьці і пограбували везений човном на продаж товар, але “точию никакой справедливости не учинено” [16, 231].

Враховуючи монополію Османської імперії на Чорному морі, прохід кораблів до Запорізької Січі суворо регламентувався. Очаківський паша за погодженням із кримським ханом Крим-Гіреєм не дозволяли турецьким суднам прямо йти на Запоріжжя, а вимагали перевантажуватись на човни і вже на них доходити до Січі, отримавши попередньо ярлик¹ на вільний пропуск. Крім того, хан, бажаючи мати на своєму боці яничар-агу, часто віддавав йому на відкуп митницю в Гезлеві, а тоді вимагав, щоб кожне судно, як російське, що йшло в Очаків для перевантаження на турецькі судна, так і грецьке, пере-

¹ Ярлик (в документах часто “єрлик”) – різновид засвідчувальної документації митних установ, дозвіл на перетин кордону або перевезення товару через кордон, що вміщував інформацію про товар, сплачене мито, наявні тавра і печатки.

тнувши Чорне море, спершу вивантажились, а далі плвли до Гезлева для сплати мита [32, 164–164].

В юридичній площині подібні перепони для торгівлі йшли всупереч мирним трактатам, підписаними між російською і турецькою сторонами. В Білгороді та Нісі. Про те, що вказані заходи контролю над торговельними суднами були не вигідні для запорозької торгівлі свідчить обширне листування кошового Григорія Федорова з кримським ханом Крим-Гіреєм та очаківським сераскіром [18, 428–430, 430–431, 449–451].

Якщо у торгівлі, що велася водним дніпровським шляхом кримський хан мав певні прерогативи, то в системі сухопутної торгівлі, особливо в соляній сфері, Крим був у залежності від Запоріжжя, влада якого могла і не пропустити ватаг, що приходили з Правобережжя і гетьманської України по сіль, через свою територію [35, 6]. За розпорядженням Коша для купців та чумаків влаштовувались перевози і мости не тільки в межах Вольностей, але й в кримських володіннях, надавалися провідники і воєнний конвой для захисту від ногайців [27, 351].

Незважаючи на формальну відмову Коша ханським відкупникам соляних озер пропускати до них ватаги, що йдуть по сіль, Крим-Гірей свого розпорядження не відмінив. Однак клопотання уповноважених від російського уряду, що перебували при ханському дворі для заступництва російських підданих – поручики Нікіфоров та Неведомський доклали стільки зусиль, що наступник Крим-Гірея – Селім-Гірей у квітні 1765 р. цей обтяжливий для торгівлі засіб відмінив, про що в Запорізьку Січ наступного року було надіслано відповідний фірман султана Мустафи III [32, 166].

В своїй економічній політиці російська влада намагалася контролювати переміщення купців та їх товарів, особливо за межі імперії. 31 липня 1753 р. вийшов указ Державної Колегії іноземних справ про заборону російським підданим, в тому числі запорожцям, виїжджати в Крим та Османську імперію без білетів, виданих російськими установами. Білет у діловодстві – це документ, що поєднував функції паспорта та перепустки: містив інформацію про особу і надавав право на переміщення, наприклад, під час торгівлі або при переїзді на нове службове місце [9, 23; 20, 616]; містив інформацію про товари, згідно з якою відбувалася перевірка за місцем призначення [15; 497]. Для оформлення цих білетів Київська губернська канцелярія 27 жовт-

ня 1754 р. відкомандирувала на Микитинську заставу перекладача Колегії іноземних справ Федора Семенова [6, 175]. В ордері до Коша київський віце-губернатор Іван Костюрин наказує, що “отныне же впредь, когда случится вамъ в Крымъ, в Очаковъ, и в Буджаки для разведывания секретныхъ ведомостей казаковъ подъ приличными претексты посылать, то для техъ такожъ и всемъ Войска Запорожско-го казакамъ, которые імеють в Крым, и в Ачаковъ, и в Буджаки для купечества и за солью, и для звериной добычи, и рыбной ловли, и для всякихъ нуждъ и дель, кто бы для чего не ехаль, указанных печатныхъ билетов требовать от вышереченного переводчика Семенова” [Там само, 175 зв.].

Пізніше право видавати білети дістала кошова адміністрація. У квітні 1763 р. січова канцелярія видала козакам Брюховецького куреня Олексі Кривому і Дядьківського – Логвину Мошенському білет на безмитне ввезення сукна через Переволочанську митницю. Білет, виданий Кошем, фактично надавав митний імунітет купцям, які, накупивши в Гетьманщині 10 тис. аршинів хряща², їхали в Січ “в их крамніе лавки” з метою продажу. Прикордонна митниця, відповідно до указу Сенату та постанов Комерц-колегії “имеет тотъ хрящъ безъ взятія никакой пошлины, яко оной для нужного козакам” [19, 683].

Поряд з білетами, січова влада видавала ще один вид засвідчувальних документів – паспорт, що був потрібен для виїзду за межі Вольностей, в тому числі й з метою торгівлі. Поява паспортів в документообігу Коша пов’язана зі впровадженням у Вольностях російської схеми діловодства. До цього, як видно з джерел, використовувалися проїжджі листи [31, 17]. Дуже часто паспорти і білети дублювали правові функції один одного, що підтверджується документально в багатьох випадках [19, 207–208, 224–225, 442; 8, 29 зв.; 10, 1; 4, 10–16; 2, 1–4 зв.]

Зростання торговельної активності Війська Запорозького низового передусім за рахунок транзитної та зовнішньої торгівлі, природно, вимагало від запорозьких купців користуватися грошима по меншій мірі трьох монетних систем: російськими, кримськими, Речі Посполитої. Ситуацію із засобами обігу, на нашу думку, вдало ілюструють слова запорозця Розсолоди: “Усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, за-

² Хрящ – грубе полотно.

втра з ляхом – треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі... усякі гроші требувались” [21, 320]. Юридичне забезпечення грошового обігу є важливою умовою економічної стабільності та торгівельної активності в державі.

Наявність у грошовому обігу Запоріжжя значної кількості хоча і взаємозамінних грошей, але різних монетних систем, було причиною частих грошових криз, що супроводжували практично всю історію Нової Січі. У 1748 і 1749 рр. грошовий обіг заповнили кримські башлики. Внаслідок цього різко піднялися ціни на продукти першої необхідності [37, 8]. У 1763 р. сталася ще одна грошова криза, але вже у зв'язку з реформою башлика. Зміна центральної влади в Криму супроводжувалась певного роду традицією, яка полягала у тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети попередників. На заміну старих башликів на нові було дано дуже мало часу, протягом якого запорозькі купці не впоралися. Через це старі башлики оцінювалися “почти ни по чому, а потому и убытокъ многіе немалой понесли” [33, 446]. Січова влада, безумовно, реагувала на подібного роду проблеми. Так, 19 жовтня 1763 з канцелярії Коша Кодацькому, Самарському, Інгульському, Кальміуському і Бугогардівському полковникам були надіслані ордери, згідно з якими заборонялось приймати кримські башлики: “...ни за что и ни от кого, а паче от татар, не принимать и в войске им же ходитъ до пребудущего воспоследствования...” [7, 16–17]. Грошова криза 1763 р. була позитивно вирішена для запорожців, що пояснюється, скоріше не симпатією хана до козацтва, а зацікавленістю Криму в вигідних торговельних зв'язках із Запоріжжям.

Причиною ще однієї значної грошової кризи стало рішення Сенату у 1764 р. припинити відпуск срібних монет до Запоріжжя. За повідомленням російського консула Нікіфорова запорожці, купуючи сіль з кримських озер, щороку вивозять понад 60 тис. рублів сріблом, де останнє переробляється на місцеву монету. На переконання консула “другаго серебра хан крымской ниоткуда себе достать не может”. З огляду на значні втрати срібла в державній казні Катерина II грамотою від 7 липня 1764 р. встановлює видання жалування Війську Запорозькому Низовому мідними грошима [37, 164–165]. Для південної торгівлі Війська Запорозького Низового це завдало серйозного удару, адже в Криму не приймали мідних російських грошей (денги, полушки, напівполушки), що провокувало торговців потайки вивозити туди

срібло [30, 228]. На останнє звернув увагу російський консул у Криму Нікіфоров. Він доповідав Сенатові, що, незважаючи на указ 1764 р. про заборону вивозу цінних металів, українські жителі, а найбільше запорозькі козаки, все-таки вивозять золоті та срібні гроші до Криму, розплачуючись ними за сіль. Крім того, кримський хан, за словами консула, нібито посилав в Гетьманську Україну та слобідські полки довірених осіб, яким доручав закуповувати срібло. Російський консул радив завести казенний продаж солі на Україні, бо, беручи до уваги те, що запорожці дуже часто приїзять в Гетьманщину, а потім “за недовольним смотернієм старшинъ запорожскихъ” вивозять до Криму срібні гроші, “то весьма сумнительно кажется чтоб сіе зло совсем пресечь можно было” [36, 6].

У фінансовому плані Російська імперія у XVIII ст. мала значні труднощі. Мідна монета не забезпечувала потреб ринку, а основного обігового металу – срібла катастрофічно не вистачало. Як показовий приклад можна згадати як під час грошової реформи Петра I у 1704 р. для карбування срібних рублєвиків використовували західноєвропейські таляри із попередньо знятими зображеннями [25, 165]. Вирішувалась ця проблема у доволі жорсткий правовий спосіб. Російське законодавство передбачало найвищу міру покарання за вивезення цінних металів за кордон як у вигляді монет, так і посуду, речей і т. п. Особливо під пильним контролем перебували прикордонні частини імперії: “...кого хотя однажды пропустятъ съ великою или съ малою сумою, таких по подлинному изследованію казнить смертію” [12, 43].

Відповідно до закону від 8 лютого 1751 р. про заборону вивозу із Росії рублєвиків і срібних дрібних грошей місцева влада зобов’язана була стежити, щоб на ярмарках, базарах, торгах “пріезжіе изъ-за границъ на медныя пятикопеечники, денежки и полушки золотыхъ червонныхъ и серебрянной монеты, и мелкихъ серебряныхъ денегъ отнюдь не выменивали”. У випадку, якщо це буде виявлено, порушника мали негайно арештувати, а майно конфіскувати на користь держави; самого ж арештованого “выбить за границу, дабы впредь такъ чинить было неповадно” [Там само].

Важливим законодавчим рішенням, що визначав умови торгівлі Війська Запорозького Низового стало прийняття Сенатом Митного статуту в 1755 р. Введення в дію даного документу – крок до певної міри очікуваний та економічно виправданий. По-перше, розвиток економіки, в тому числі й торгівлі, становлення єдиного всеросійсько-

го ринку з необхідністю потребували відміни такого архаїчного середньовічного інституту, як внутрішні митниці. По-друге, капіталістичний уклад, що зароджувався, в рамках тогочасної російської економічної моделі висував свої вимоги, і самодержавство не могло не рахуватися з новими тенденціями.

На початку XVIII ст. за правління Петра I (1682–1725) встановлюється ціла серія нових мит (“привальные”, “отвальные”, “пошлина за извоз” і под.), що разом із старими зборами отримали назву канцелярських і регулювались Новоторговим статутом 1667 р. [29, 117] Після смерті Петра I гостро постає питання про реформу внутрішнього оподаткування. Серед різних проектів торговельної реформи найбільш повно поставлені завдання відобразились в проекті П.І. Шувалова, який 7 вересня 1752 р. подав у Сенат письмову пропозицію “О пошлинах, собираемых с продаваемого крестьянам хлеба и другого их изделия, о собирании с них мостовщины и о прочем”. [34, 92]

Сенат схвалив доповідну записку Шувалова і представив її на розсуд імператриці. 18 грудня 1753 р. Єлизавета затвердила доповідь Сенату, що була покладена в основу іменного указу. Указ про ліквідацію дрібних митних зборів став важливою, але не останньою сходинкою в проекті митної і торговельної реформ, що завершилась виданням Митного статуту 1755 [12, 947–953] і тарифу 1757 р. Як слушно зауважив П.Н. Лященко, указ “Объ уничтоженіи внутреннихъ таможенных и мелочных сборов” (далі – Указ) сприяв розвитку єдиного всеросійського ринку [28, 409]. Ю.І. Головка глибше проаналізувала мотиви і наслідки прийняття Указу, зробивши висновок, що створення митної системи був одним із чинників освоєння нових територій. Зрушення митного кордону Російської імперії в південноукраїнському напрямку, що почалося в межах торговельної і митної реформ набув масштабності лише після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Шляхом уніфікації та централізації митної системи уряд намагався зробити митну мережу якомога ефективнішим знаряддям державної політики. [23, 8]

Спочатку Указ не поширювався на українські землі, але протягом 1754–1755 рр. це було виправлено. А в прийнятому 1 грудня 1755 р. Митному статуті ціла XI глава присвячувалась регулюванню торговельних та інших зборів в Гетьманщині (індукти, евекти, ярмаркового, “поковшевного” та ін. зборів, перевіз товарів по Дніпру). [13, 475–476] Таким чином, зникав митний кордон між Росією і Гетьманщиною, ліквідовувались митниці і в самій Лівобережній Україні.

Для Війська Запорозького Низового початковий етап реформ та безпосередньо реалізація “Указу...” Єлизавети, що вступав в дію з 1 квітня 1754 р. створили значні труднощі для торгівлі. Паралельно з процесом ліквідації внутрішніх мит в Гетьманщині російський уряд потурбувався про заснування нових митниць на українсько-запорозькому кордоні, а саме: у Переволочній, Царичанці, Бахмуті та Кременчуку. З українських та запорозьких купців, які їхали в Січ і з Січі з товаром, почали брати мито. Зрозуміло, що це викликало негативну реакцію з боку кошової адміністрації, і вона стала клопотати перед російським урядом про скасування нових правил збору мита з товарів, що ввозилися на територію Вольностей і навпаки.

Документи січового архіву відтворюють обставини і нюанси врегулювання митного питання. З ордера Генеральної Військової Канцелярії³ Кошеві від 20 березня 1755 р. дізнаємося про дозвіл, даний гетьманом Кирилом Розумовським на відправлення запорозької депутації до Санкт-Петербурга для вирішення питання, щодо звільнення від мита товарів, необхідних військові запорозькому. В документі зазначалась причина клопотань Коша по зниженню тарифів: “приостановленіє в Сечь із Малої Росії естнихъ і питейних припасовъ”, до того ж на дніпровських митницях – Переволочній і Кременчуцькій стягувалися досить високі мита: “какъ бы съ отпускаемыхъ за границу” товарів [19, 447]. У відповідності з вимогою Сенату і Державної Колегії іноземних справ кошовий отаман Війська Запорозького Низового, порадившись з військовою старшиною та “сходки куріних атаманов” надіслав необхідний перелік товарів та їх кількісне означення, що мали імпортуватися-експортуватися в Січ і з Січі відповідно. Кошова адміністрація визначила, що на рік Запорозька Січ потребує ввезення з Малоросії 10 тис. чвертей⁴ житнього хліба, 1 тис. чвертей пшеничного борошна, 5 тис. чвертей пшона, 500 малоросійських бочок горілки, 200 ячних солодів, 1000 малоросійських відер прісного меду, 4 тис. пудів ниток на риболовецькі сітки, 20 тис. аршинів полотна на сорочки і стільки ж хрящу⁵, 4 тис. китайок на каптани, 4 тис. аршинів

³ Генеральна Військова Канцелярія – центральна установа гетьманського уряду на Україні XVII-XVIII ст. Зосереджувала військове, адміністративне, судове й фінансове управління. Остаточо ліквідована 21 листопада 1764 р.

⁴ 1 чверть – 209,909(9) л.

⁵ Хрящ – грубе полотно.

сукна різного кольору, 2 тис. аршинів різних тканин, до 1 тис. пудів сала і “прочтого нужного ко одіянию”: шкур з рогатої худоби і овець, простого сукна, овечої шерсті, пороху і свинцю, зброї. В свою чергу для вивезення з Січі для продажу в рік передбачалося 1,5 тис. четвертних возів риби, 2 тис. четвертних возів солі, хутра (лисячих і вовчих шкур) – 4 тис., 1 тис. коней і стільки ж ВРХ.

Окремий перелік необхідних товарів був складений для Києво-Межигірського монастиря, що на рік потребував 30 четвертин житнього та іншого борошна, 10 четвертин пшона, 2 бочки горілки, 1 тис. аршинів полотна. Крім того, забезпечення з боку Січі складало 10 четвертних возів риби і 10 возів солі [19, 482–484].

Запорозька депутація, яка була відряджена до столиці Російської імперії була представлена досвідченою старшиною. У відповідній інструкції Коша депутатам від 4 травня 1775 р. називаються їхні імена: Данило Гладкий (кошовий отаман у 1753–54, 1757), Петро Калнишевський, Іван Нагуєвиць [Там само, 481]. Принагідно зазначимо, що, незважаючи на підтримку гетьмана К.Розумовського [Там само, 490], переговори запорозької депутації в столиці з приводу нової митної політики велися в непростих умовах. Чиновницька бюрократія і хабарництво на вищому рівні були основною причиною того, що депутати тривалий час не могли досягти консенсусу з міністерськими кабінетними чиновниками. У своєму листі в Кіш Данило Стефанов, Петро Калнишевський, Іван Нагуєвиць відверто пишуть, що “некоторих почасті обдарили і от них надеемся помощи, толко еще других, болших надобно обослат и упросит”. У відповідності з цим запорозька депутація просить кошового прислати 2-3 вінчури⁶ для петербурзьких чиновників, бо “не давши, не хотят” сприяти у вирішенні будь-яких питань [Там само, 508].

Уповноважені органи в Петербурзі одночасно вимагали від кошового надати детальну інформацію з приводу того, який обсяг харчових продуктів і в якому асортименті Кіш планує закупити в Гетьманській Україні на рік, а також скільки товарів власного промислу: “рыбы и мяхой рухледи” буде можливо продати [Там само, 478–478].

Умови стягнення мита з солі визначались указом Комерц-колегії⁷, адресованим Кременчуцькій митниці про неухильний нагляд за стяг-

⁶ Вінчура (венчура) – шуба з вовчого хутра, хутром назовні.

⁷ Комерц-колегія – центральна галузева установа Російської імперії (1715-1823). У її віданні перебували питання торгівлі.

ненням мита при вивезенні солі з Запорожжя в Гетьманську Україну і Росію. Розмір встановленого мита складав 10 копійок з кожного пуду. Сплата мала здійснюватися виключно російськими грошима. В цьому випадку Комерц-колегія повторювала положення п. 4, гл. XI Митного статуту 1755 р. [13, 475] Водночас в документі обумовлювалися окремі застереження, звернені до губернаторів і воевод, яких комерц-колегія зобов'язувала не допускати завезення солі з Гетьманщини на територію російський міст [19, 498].

На думку Івана Джиджори в основі економічної політики Російської імперії XVIII ст., починаючи від реформ Петра I, лежали принципи фіскалізму, що виявлялись у потребі знайти якомога більше джерел наповнення державної казни на різноманітні потреби, передусім військові, і меркантилізму – в технічному провадженні закордонної торгівлі [24, 27].

Для української, в тому числі запорозької, торгівлі заходи російського уряду з формального боку зводилися до: 1) цілої низки указів, що забороняли вивіз певних товарів дотеперішніми шляхами і до дотеперішніх ринків збуту, а натомість возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозити деякі закордонні товари; 3) обмеження або й цілковите виключення з приватного торговельного обігу деякі товари; 4) провадження на практиці цих указів нижчими ланками російської влади на українських землях. З огляду на вищенаведені технічні процедури економічна теорія меркантилізму може стати ключем до розуміння законодавчої політики Російської імперії у сфері торгівлі.

Основним принципом меркантилізму є уявлення, що державне сприяння розвитку промисловості та зовнішній торгівлі вигідно відображається на усіх соціальних прошарках суспільства. Тому особлива увага приділяється т. зв. “вигідному” торговому балансу. Розглядаючи в якості головної мети держави накопичення грошей, а головним засобом її реалізації – зовнішню торгівлю, відправним пунктом меркантилізму поступово стає протекціонізм, спрямований на охорону національної промисловості від іноземних конкурентів [22, 9]. Політика економічного протекціонізму, що мала ґрунтовне законодавче забезпечення складала центральну суть російського меркантилізму XVIII ст.

Товари, які заборонялось вивозити за кордон, називалися заповідними або заказними [35, 2]. Перелік цих товарів був непостійним і часто поповнювався. Указом Сенату від 14 серпня 1749 р. заборонялося вивезення овечих шкур, вовни і овець з Гетьманщини та Запо-

ріжжя: “...Мануфактуръ де Коллеія присланною промеморією требуетъ, чтобъ никто овчинъ, овечей шерсти и овецъ за границу для продажи не выгонялъ, дабы отъ выгона оныхъ не последовало суконнымъ, весьма государству нужнымъ, фабрикамъ в шерсти какого недостатка” [12, 119]. 6 квітня 1764 р. вийшов новий указ, за яким заборонялося вивозити за кордон окрім як через російські порти воловий юхт, пеньку, поташ, смольчугу, сало, віск, конопляну олію, насіння льону, щетину, клей, ревінь, смолу та ікру [24, 28]. Крім того, в різний час з’явилися заборони щодо експорту хутра [1, 5], тютюну [3, 46], миш’яку [5, 3].

До списку імпортних товарів, які заборонялося ввозити на територію Російської імперії, складеному Комерц-колегією, входили золоті та срібні нитки, дротики для золототканих робіт, тканини, шиті золотом, густі шовкові тканини (шелковые штофы), німецькі парчі, кашенільову фарбу (бакань)⁸, вовняний бархат (трипъ), різні гладжені полотна, саети⁹, обрусі, сервети, німецьку сіль, тютюн, гральні карти, вовняні сукна [24; 29]. Окремими указами Сенату та Комерц-Колегії число заборонених імпортних товарів поступово поповнювалося: у 1749 р. – німецькими мішурами¹⁰, мішурними позументами¹¹, сітками і стрічками [12, 172], у 1750 р. – окремими видами зброї (деревянные духовья ружья) [12, 336], у 1751 р. – скипидаром, каліфонем¹² (каніфоль) і гарпіусом [12, 494].

Таким чином, юридичну основу регулювання запорозької торгівлі становили міжнародно-правові акти у вигляді мирних договорів, що підбивали підсумки війни, укази та рішення Сенату, колегій та імператорської особи, що мали силу закону, а також законодавчі проекти вищих державних сановників. Російсько-турецькі мирні договори встановлювали правила чорноморської торгівлі, що за умовою відсутності власного флоту велася Росією головним чином через Запоріжжя. Утворення Новоросійської губернії та окремі проекти про встановлення

⁸ Кашенільова фарба (бакань) – червона фарба, виготовлена з трав’янистої рослини марени красильної.

⁹ Саети – англійське сукно.

¹⁰ Мішура – прикраса у вигляді посріблених чи позолочених ниток. Тепер найчастіше використовується як новорічна прикраса.

¹¹ Позумент – щільна вовняна або бавовняна тасьма, зазвичай шита сріблом або золотом.

¹² Каніфоль – те саме, що і гарпіус – малолетка смолиста речовина, що добувається з живиці хвойних дерев.

митного контролю свідчили про посилення урядової інспекції над морською торгівлею, поступову втрату Запорозької Січі своєї економічної автономії. Державне втручання в запорізьку торгівлю виявлялося в білетному контролі переміщення товарів та купців, а також дією системи заказних товарів та низці урядових заборон щодо імпорتنих товарів. Діючи позаекономічними методами в руслі політики фіскалізму та протекціонізму російська влада правовими засобами штучно провокувала грошові кризи в економіці Запоріжжя, підтримуючи власну мануфактурну промисловість на шкоду запорозькій торгівлі.

Джерела та література:

1. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ) – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 164. – Опреділення та указ канцелярії військовому товаришу Федорову Войні про тасмну перевірку обставин залюднення Київської сотні втікачами з лівого берега Дніпра; указ Анни Іоанівни про заборону експорту хутра. – 12 березня 1740. – 5 арк.

2. ЦДІАУ. – Ф. 51, Оп. 3 – Спр. 8971. – Справа про арешт безпаспортних купців з Польщі в Ніжинському полку. – 6 вересня – 21 жовтня 1748. – 4 арк.

3. ЦДІАУ. – Ф. 51, Оп. 3 – Спр. 9122. – Справа про відновлення з 1749 р. тютюнової монополії в Російській імперії; про з'ясування прав купецтва Лівобережної України на вільну торгівлю тютюном; про заборону вільного експорту українського тютюну і обмеження вільної торгівлі ним на Лівобережній Україні та про тютюнову контрабанду. – 20 грудня 1748 – 11 лютого 1763. – 927 арк.

4. ЦДІАУ. – Ф. 59. Київська губернська канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 1295. – Доношення купцов, мешан, казаков и др. о выдаче паспортов для въезда и выезда с территории России. – 6 июня – 8 августа 1745. – 119 л.

5. ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4338. – Доношение жителя м. Брусилова Левченко Ф. о выдаче паспорта на проезд в города Украины для торговли дегтем. – 8 августа 1762. – 2 л.

6. ЦДІАУ. – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 27. – 1755–1756 рр. – Справа про відрядження до російського імператорського двору депутатів Війська Запорозького у складі Данила Гладкого, Петра Калнишевського та Івана Чугуївця 1755–1756 рр. з петицією про скасування мита й повернення захоплених Новосербією, Слобідським полком і Донським Військом запорозьких земель. – 303 арк.

7. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 32. – 1756-1764 рр. – Справа про заборону обігу мідної кримської монети башлика. – 33 арк.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України Ф. ІХ – Фортеця Св. Єлисавети (Єлисаветград – Кіровоград). Колекція архівних документів 1753–1821 (далі – ІР НБУ). – Спр. 305–314. – Рапорты о поимке трех гайдамаков, допросные листы, свидетельства и другие документы по этому вопросу. – Апрель – июнь 1758. – 18 л.
9. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1527–1578. – Рапорты и доношения полковой слободской канцелярии и комендантской канцелярии крепости Св. Єлисаветы о выдаче паспортов на свободный проезд по торговым и личным делам. – Июль – октябрь 1762. – 73 л.
10. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Спр. 1954–1960. – Паспорта, выданные жителям крепости Св. Єлисаветы на поездку в Польшу и Запорожскую Сечь. – 1763. – 13 л.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Собр. І. – СПб., 1830. – Т. 10. – 995 с.
12. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 13. – 957 с.
13. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 14. – 862 с.
14. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – 1018 с.
15. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 36. – 734 с.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 (Далі – АKNЗС) / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
17. АKNЗС / Упоряд. Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко. – К., 2000. – Т. 2. – 751 с.
18. АKNЗС / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
19. АKNЗС / Упоряд. Л.З. Гісцова, Д.Л. Автономов. – К., 2006. – Т. 4. – 888 с.
20. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (ЗИООИД). – Одесса, 1886. – Т.14. – С. 260–720.
21. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
22. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. – М.: “Дело Лтд”, 1994. – 720 с.
23. Головка Ю. Передмова: Формування митної мережі на півдні України // Джерела з історії Південної України. – Т. 8. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – С. 8–44.

24. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. I. – С. 1–95.
25. Дорофєєва Н.В. З історії грошей України: Навч. посіб./ Н.В. Дорофєєва, З.М. Комаринська. – Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – 165 с.
26. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.
27. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
28. Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – 735 с.
29. Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. / Под. общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1986. – Т. 4. – 512 с.
30. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. – Минск: Народная Асвета, 1978. – 339 с.
31. Сняк І.Л. Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734-1775). / Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.06). – К., 2006. – 242 с.
32. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
33. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // В.В. Козирев Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 411–491.
34. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. / Отв. ред. В.В. Копцова. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1998. – Кн. 12: История России с древнейших времен. – Т. 23–24. – 732 с.
35. Тищенко Микола. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історичний географічний збірник. – Б.м., 1928. – Вип. 2. – С. 1–48.
36. Тищенко Микола. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. – Б.м., б.р. – С. 37–107.
37. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – 248 с.

Горобець Віталій (*Україна, Київ*) **Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі**

У даній статті робиться спроба проаналізувати правові засади, на яких здійснювалась торгівля Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). На основі узагальнення російського законодавства, міжнародних договорів та юридичних практик січової влади зроблено висновок про послідовну політику імперського уряду встановити контроль над запорозькою торгівлею.

Ключові слова: Нова Січ, запорізькі козаки, Військо Запорізьке, торгівля

Горобець Віталій (*Україна, Київ*) **Юридические основы торговли Войска Запорожского Низового периода Новой Сечи**

В данной статье делается попытка проанализировать правовые основы, на которых осуществлялась торговля Войска Запорожского Низового периода Новой Сечи (1734–1775 гг.) На основе обобщения российского законодательства, международных договоров и юридических практик сечевой власти сделан вывод о последовательной политике имперского правительства установить контроль над запорожской торговлей.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, Войско Запорожское, запорожское казачество, торговля

Gorobets Vitalii (*Ukraine, Kyiv*) **Legal bases of trade of the New Zaporizhian Sich.**

This paper is devoted to the problem of legal basis of trade of the New Zaporizhian Sich (1734–1775). Consideration is given to Russian legislation, international treaties and legal practice of official power Zaporizhian Sich. It is concluded that imperial government revealed a consistent policy to establish monopoly control over trade in The New Zaporizhian Sich.

The key words: Nowa Sich, Zaporozhian Host, zaporozhian Cossacks, trade